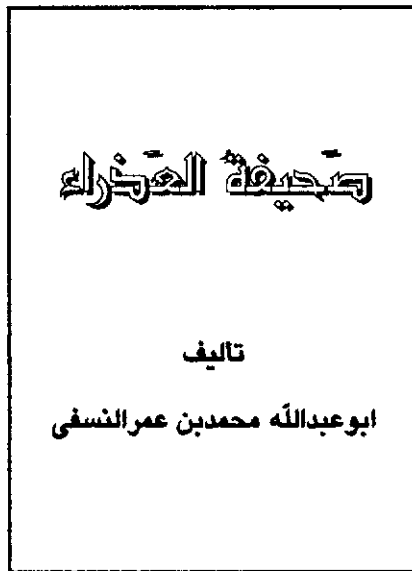

تأملی در

فرهنگ صحیفه العذراء

نجف جوکار

به فارسی نیازمند گردیدند .
فرهنگ لغت صحیفه العذراء یا صحیفه سدیدیه در همین راستا
و در ادامه تلاش پیشینیان نگارش یافته و یکی از آثار گرانگ قرن
هفتم هجری است . همان طور که در این کتاب آمده است انگیزه
گردآوری آن، پاسخ به نیاز فقها و طلاب ترکمن^۱ و دیگر

۱ . قال محمد بن عمر النسفی - زاده الله توفیقاً وجعل السعادة له فی الدنيا
والاخرة رفیقاً - انی لما رایت حاجة الطلاب ماسة الى علم الادب وكثرة
احتیاجهم الى معانی الالفاظ العرب مفسراً بالفارسیه لاسیما من یروم الى
تحصیل علم من علوم الاسلامیه كالفقه والكلام وتفسیر كلام الله
العزیز ... ومعانی احادیث المصطفویة ... خصوصاً من بینهم فقهاء
التراکمة من قلة اشتغالهم بالعربیة وقصور درایتهم بالاشتقاقیات
العویصة ... فمأوجدت دیواناً أشهر و أوضح مفسراً بالفارسیه من
«المصادر» لابی الفضل الحسن بن احمد الزوزنی رحمه الله و«السامی
فی الاسامی» و«الهادی» لابی عبدالله احمد المیدانی فرتبت هذه الكتب
الثلاثة علی ترتیب حروف الهجاء .

یکی از اقدامات شایسته ایرانیان در دوره اسلامی، تالیف
فرهنگهای عربی به فارسی است . دانشورانی که در این زمینه
گام برداشته اند، راههای بهره‌وری ایرانیان را از فرهنگ
اسلامی بیش از پیش هموار نمودند . در سده های نخستین به
جهت حضور فاتحان عرب در سرزمین ایران و معاشرت و
برخورد فرهنگی نزدیک بین ایرانیان و اعراب و نیز تلاش
دانشوران ایرانی در راه شناسایی و روشنگری اصول و
معیارهای زبان عربی، استفاده از این زبان گسترده تر بوده
است . اما با پیدایش جنبشهای استقلال طلبانه در ایران و
روی آوری مردم به احیای زبان فارسی، گرایش به زبان عربی
رو به کاهش گذاشت و تنها در مباحث علمی و در سطح
مدارس و بویژه در بهره‌وری از متون اسلامی و قرآن و حدیث
محدود ماند . بنابراین نسلهای بعد برای دستیابی به مفاهیم
زبان عربی و برخورداری از منابع دینی، به فرهنگ لغت عربی

است که در صحیفه العذراء این سه اثر را مرتب نماید:

فما وجدت ديواناً اشهر واوضح مفسراً بالفارسيه من «المصادر» لابی الفضل الحسن بن احمد الزوزنی رحمه الله و«السامی فی الاسامی» و«الهادی» لابی عبدالله احمد الميدانی، فرتبت هذه الكتب الثلثه على ترتيب حروف الهجاء...^۳

نگارنده در تحقیق و جستجوی بیشتر در نسخه به این نتیجه رسید که محمد نسفی علی رغم اعلام این موضوع، عملاً مجموع سه اثر یاد شده را ناکافی دانسته و لغات متعددی از منابع دیگر برگرفته است که از میان آنها می توان به کتابهای المغرب^۴ و التهذیب^۵ و صحاح^۶ جوهری اشاره کرد.

شیوه تنظیم و فصل بندی

همان طور که در مقدمه متن آمده است، فرهنگ صحیفه العذراء براساس حرف آخر و اول تنظیم گردیده است. هریک از حروف هجاء بابی از ابواب این کتاب را تشکیل می دهد. آخرین حرف اصلی، لام الفعل، به عنوان باب و اولین حرف اصلی، فاء الفعل، فصل آن باب است. بنابراین هریک از بابها به ترتیب حروف هجاء دارای ۲۸ فصل است. مثلاً فعل نصر ذیل باب الرء و فصل النون، و فعل وصل ذیل باب اللام و فصل الواو آمده است. ضمناً باب الالف را پس از باب الواو والیا و به عنوان آخرین باب قرار داده است.

ناگفته نماند کتابشناس ارجمند، آقای منزوی، در فرهنگنامه های عربی به فارسی،^۷ و نیز در مقدمه لغتنامه

۲. آقای منزوی در کتاب فرهنگنامه های عربی به فارسی مؤلف صحیفه العذراء را سدیدالدین ابی الفضائل محمد بن عمر بن ابی بکر النسفی معرفی کرده است. ر. ک: فرهنگنامه های عربی به فارسی، انتشارات دانشگاه تهران، ۱۳۳۷، ص ۱۴۰.

۳. فرهنگ صحیفه العذراء، نسخه عکسی، ورق ۱/ب.

۴. ظاهراً منظور مؤلف، کتاب المغرب فی ترتیب المعرب، تألیف ابوالفتح مطرزی حنفی خوارزمی بوده است. این کتاب به سال ۱۳۲۸ در دو جزء در حیدرآباد دکن منتشر شده است.

۵. تهذیب اللغة از هری، ابو منصور محمد بن احمد، انتشارات مصر، الدار المصریه للتالیف والترجمه، ۱۳۸۴ق، به تحقیق عبدالسلام محمد هارون.

۶. صحاح (تاج اللغة و صحاح العربیه)، تألیف ابو نصر اسماعیل بن جماد الجوهری، تصحیح احمد عبدالغفور عطار، دارالعلم الملايين، بیروت ۱۴۰۷ق.

۷. ترتیب کلمات: کلمات مرتب به حروف هجاء در آغاز کلمه و دوم آنهاست و در دو مجلد است. دیباچه را به عربی نگاشته و از آن برمی آید که کتاب را برای فقیهان ترکمن تألیف کرده است تا به آموزش عربی آنان کمک کرده باشد. ر. ک: فرهنگنامه های عربی به فارسی، علینقی منزوی، انتشارات دانشگاه تهران، ۱۳۳۷، ص ۱۴۱.

فارسی زبانان بوده است که در زمینه قرآن و حدیث نبوی و علوم اسلامی تحقیق می نمودند.

درباره مؤلف

نام مؤلف، در سه جای نسخه خطی با تفاوتی اندک آمده است: الف: در ورق ۱: «اما بعد قال محمد بن عمر النسفی زاده الله توفیقاً و جعل السعادة له فی الدنيا والاخرة رقیقاً...»
ب: «در ورق ۲۶۶ آمده است: «قال ابو عبدالله محمد بن عمر النسفی وفقه الله تعالی بالخیرات...»

ج: در پایان کتاب، در ورق ۳۰۱، آمده است: «فرغ من کتاب الصحیفه العذراء المؤلف لها محمد بن عمر بن ابی بکر النسفی حامداً لله ومصلياً علی نبيه...»
آشکار است که نام مؤلف محمد و نام پدر وی عمر و کنیه اش ابو عبدالله^۲ بوده است.

از مضمون دعاها ی یاد شده، از جمله «وفقه الله بالخیرات» و «زاده الله توفیقاً» و جعل السعادة له فی الدنيا والاخرة رقیقاً، چنین برمی آید که محمد بن عمر النسفی در زمان تحریر این نسخه (سال ۶۴۹ق) زنده بوده است. اما متأسفانه علی رغم جستجو هایی که در کتب تراجم و طبقات رجال صورت گرفت، اطلاعی درباره مؤلف به دست نیامد.

فرهنگ صحیفه العذراء

این فرهنگ، شامل اسم و فعل و مصادر و حروف است. مؤلف تنها به بیان معانی واژه ها بسنده نکرده، بلکه به آیات و احادیث و اشعار و امثال عربی نیز استناد کرده است. هر چند واژه ها و عبارات فارسی متن، که در مقابل کلمات عربی آمده است، به دلیل کوتاهی و اختصار، مجال بررسی ویژگیهای سبکی کتاب را نمی دهد، اما باز می توان ویژگیهای گونه گون لهجه ای و گویشی منطقه ماوراءالنهر را در آن یافت.

منابع مورد استفاده مؤلف، که در مقدمه کتاب از آنها یاد شده است، عبارتند از: السامی فی الاسامی، الهادی للشادی و المصادر زوزنی.

محمد نسفی خود اذعان دارد که کتاب لغتی مشهورتر و روشنتر از سه اثر یاد شده نیافته است و لذا در صدد برآمده

امتیازات صحیفه العذراء

ارزش فرهنگ صحیفه العذراء تنها در گزارش واژه های عربی به فارسی نیست. چه بسا در این زمینه، فرهنگهای دیگری را بتوان یافت که حتی از نظر فراوانی واژگان، گسترده تر از این اثر باشد. آنچه این اثر را بر دیگر فرهنگها برتری می بخشد، داشتن ویژگیهایی چند است که به پاره ای از آنها در زیر اشاره می شود:

۱. آوردن شواهدی از آیه و حدیث و امثال و اشعار عربی. حال آنکه فرهنگهای عربی به فارسی دیگر، از قبیل السامی فی الاسامی و تاج الاسامی و ... فاقد این ویژگی هستند.

۲. برخلاف دیگر فرهنگهای کهن که به اسم یا مصدر پرداخته اند، این اثر به صورت مباحث مختلف واژگانی، از قبیل اسم و حرف و مصدر و فعل و ریشه های فعلی و اشتقاقها را در خود جای داده است.

۳. برخورداری از ویژگیهای لهجه ای و محلی و خصوصیات زبانی منطقه ماوراءالنهر، این اثر را به عنوان شاهدی زنده و کارآمد در جهت بررسی تحول زبان و عوامل زبان شناختی آن منطقه قرار می دهد. بویژه آنکه تدوین این کتاب به دوره ای (قرن هفتم) برمی گردد که زبان فارسی راه کمال را می پیموده است.

۴. کاربرد پاره ای از واژه ها و ترکیبات نادر که گاه در هیچیک از فرهنگهای موجود فارسی نیامده است و گمان می رود که جنبه محلی و منطقه ای داشته است. یکی از گامهای مؤثر در راه شناخت فرهنگ محلی مناطق مختلف و نیز پربار ساختن درخت کهنسال زبان و ادب فارسی گردآوری این گونه واژه هاست. معانی این لغات در کنار معادل عربی آنها و در مقایسه با فرهنگهای دیگر کاملاً روشن است. بنابراین آوردن این نوع واژه ها در فرهنگهای جامعتر تردید برانگیز نخواهد بود.

۸. لغتنامه دهخدا، مقدمه، ص ۳۰۵.

۹. تکملة الاصناف تالیف علی بن محمد الادیب الکریمینی، مرکز تحقیقات فارسی ایران و پاکستان (نسخه عکسی).

۱۰. ر. ک: نامواره دکتر محمود افشار، ج ۴، به کوشش ایرج افشار با همکاری کریم اصفهانیان، تهران ۱۳۶۷. مقاله واژه های فارسی ناشناخته تکملة الاصناف، نوشته نجیب مایل هروی، ص ۲۱۴۳.

دهخدا،^۸ ضمن معرفی اجمالی این فرهنگ، شیوه تنظیم آن را بر اساس حروف اول و دوم قلمداد کرده اند که جا دارد در چابهای بعدی اصلاح گردد.

درباره نسخه

تنها نسخه موجود از این فرهنگ، در کتابخانه احمد ثالث در طوب قابوسرای استانبول نگهداری می شود و میکروفیلم و عکس این نسخه - که سالها پیش به کوشش شادروان استاد مینوی تهیه گردیده است، به شماره های ۵۳ و ۶۶ در کتابخانه آن مرحوم در تهران موجود است. این نسخه در دو مجلد است؛ جلد اول آن از ورق ۱ تا ۱۴۳ و جلد دوم از ۱۴۴ تا ۳۰۱ می باشد.

نگارنده با همه جستجوهایی که در فهرستهای مختلف نسخ خطی به عمل آورد، نسخه دیگری از این کتاب را نیافت. فقط در یک جا از صحیفه العذراء یاد شده است و آن در حاشیه صفحه ۳۳۹ کتاب تکملة الاصناف^۹ در توضیح کلمه الفقاق، با خطی غیر از متن آمده است: «ذکر فی الصحیفه العذراء: فواقع الماء وفاقیه لما ینتفخ منه». در حالی که ورق ۱۵۲ کتاب صحیفه العذراء آمده است: «الفاقعة: الداهیه، فواقع الدهر بواقیه؛ الفقعة: کشنج سپید؛ الفقاق: معروف، الفقاقیع جمع الفاقعه الذی یقال حباب الماء».

چون تکملة الاصناف در نیمه اول قرن ششم^{۱۰} و نزدیک به یک قرن پیش از کتابت نسخه حاضر (صحیفه العذراء) نگارش یافته است، معلوم می شود که حاشیه مزبور بعداً به وسیله فرد دیگری بر آن کتاب افزوده شده است. همچنین از مقایسه عبارت صحیفه العذراء و حاشیه تکملة الاصناف چنین برمی آید که نسخه دیگری از این کتاب موجود بوده و با نسخه حاضر (نسخه استانبول) تفاوتهایی داشته است. ناگفته نماند که هم اکنون مراحل بازنویسی و تصحیح این نسخه به اتمام رسیده و آماده چاپ است.